

Оксана Булгакова (Київ)

З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ (кінець 1940-х – 1950-ті рр.)

Науково-педагогічна інтелігенція є окремою групою гуманітарної інтелігенції. На прикладі роботи вчених істориків, написаних ними праць, дискусій, що відбувалися у повоєнний період, можна простежити трансформації як в історичній науці, так і в житті країни загалом.

Окремі аспекти розвитку історичної науки кінця 1940–1950-х років були в центрі уваги українських та російських дослідників. Питання розвитку історичної науки розглядалися в статтях, присвячених ювілейним датам Київського державного університету (КДУ). В них мова йшла про вчених-істориків, проблеми, якими вони займалися та здобутки. Деякі аспекти даної проблеми були висвітлені в низці розвідок¹.

У низці праць також розглядалися зміни, що відбувалися в суспільно-політичному житті країни з приходом до влади М. Хрущова, а також XX з'їзд КПРС і його вплив на суспільство та науковців². У них автори аналізують XX з'їзд КПРС і реформи, які були запропоновані М. Хрущовим у країні, реакцію інтелігенції на розвінчання «культу особи» і загалом атмосферу, що панувала в країні.

Проблемам історіографії історичної науки присвячені розвідки А.П. Коцура та В.П. Коцура. Дослідники наголошують, що процес звільнення історичної науки від впливу культу особи Сталіна, розпочатий XX з'їздом КПРС, позитивно відобразився на розробці найважливіших проблем історії України³. Зрозуміти, яким було життя істориків, умови їх праці допомагає праця І.К. Рибалки⁴. У ній автор розповідає про своє минуле: роки війни, навчання, тривалу працю в Харківському університеті, про колег і загалом про його покоління.

Метою даної статті є показ динаміки зміни, що відбулися у розвитку історичної науки та освіти наприкінці 1940-х – у 1950-х роках.

Звинувачування в «космополітизмі», показова критика вчених за знайдені невірні, з точки зору партійної лінії, помилки в трактуваннях, що розпочалися у 1930-х роках, продовжувались протягом 1940-х років. Тепер історична наука називалась виключно радянською. Її творцями вважались В. Ленін і Й. Сталін, а методологічною основою радянської історичної науки став марксизм у сталінському розумінні.

Негативні наслідки для розвитку історичної науки в Україні мала постанова ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України АН УРСР» від 29 серпня 1947 р. У ній вказувалось, що праці, видані Інститутом історії України за час його існування – «Короткий курс Історії України», «Нариси з історії

України», перший том «Історії України» – були «порочними й антинауковими», складеними в антимарксистському дусі, такими, що містили грубі політичні помилки і перекручення буржуазно-націоналістичного характеру⁵. Ця постанова призвела до припинення існування кафедри історії УРСР у Київському державному університеті.

16 листопада 1949 року на історичному факультеті КДУ відбулося об'єднане засідання кафедр, де передбачалося підбити підсумки наукової, навчальної й виховної роботи, викрити недоліки в роботі окремих кафедр і викладачів та намітити практичні заходи з їх усунення⁶. Першочерговим завданням викладачів історичного факультету проректор університету А.К. Кошик назвав боротьбу з проявами «буржуазного космополітизму» в науковій та навчально-виховній роботі. Торкаючись стану наукової та навчально-виховної роботи на історичному факультеті він відзначив успіхи вчених, підвищення наукової кваліфікації викладачів, покращення тематики наукових робіт, що набула на той час більшої актуальності та політичної загостреності. За його словами у працях вчених досліджувалися питання історії КП(б)У, радянського суспільства і держави й загалом проблеми радянського періоду. «Збільшилась кількість тем, що відносяться до ХХ століття й до радянського періоду. Отже в нас трохи подолана попередня тенденція відходу деяких вчених від вивчення сучасності та від дослідження гостро політичних питань», – наголошував доповідач. Праця вчених завершилась виходом другого номеру збірника на історичну тематику за редакцією А.О. Введенського, П.А. Лаврова та ін.⁷ Поряд з успіхами істориків в їх роботі відмічалися й недоліки. Серед них – незадовільна підготовка наукових кадрів, недостатня кількість друкованої продукції, а також наявність в ній помилок.

Не минули критики на свою адресу й викладачі кафедри історії народів СРСР. Слід сказати, що в країні активно йшла кампанія «боротьби з безродними космополітами», яких шукали і в лавах істориків. Донедавна популярна школа М. Покровського була вщент розгромлена й названа «антиісторичною». Подальший розвиток історичної науки визначався працями Й. Сталіна «О некоторых вопросах истории большевизма» та «Краткий курс истории ВКП(б)», а також промовама та наказами вождя.

На об'єднаному засіданні кафедр історичного факультету університету планувалося викриття викладачів, яких звинувачували в «буржуазному космополітизмі». Боротьба з його проявами в науковій та навчально-виховній роботі істориків університету вважалася першочерговим завданням⁸. Історичний факультет не стояв осторонь цих сумновідомих процесів. Раніше на факультеті була звільнена викладач кафедри історії СРСР О. Краківська, провина якої полягала у

використанні праць академіка І. Мінца, якого було піддано критиці. Їй закидали виклад подій у руслі «буржуазного об'єктивізму», а також наявність антипартійних ідей в змісті лекцій⁹.

Інший відомий історик цієї кафедри – П.А. Лавров – також не оминув звинувачень на свою адресу. Виданий у 1948 році збірник документів – «Устим Кармелюк», який редагував особисто П.А. Лавров, критикувався через наявність у ньому «зайвих» документів. Відповідаючи на критику Павло Арсентійович зазначив, що це був перший збірник з історії селянського руху, з висвітленням боротьби подільського селянства, очоленого Кармелюком. Упорядники збірника вмістили в нього всі наявні в обігу документи, щоб висвітити питання селянського руху в історичній науці. До недоліків долучалася також мова написання документів, яка лишалася незмінною й де Кармелюка називали розбійником. Упорядникам закидали надмірне возвеличення руху Кармелюка, тому П.А. Лавров був змушений визнати його в порівнянні з рухами Разіна та Пугачова «незначним»¹⁰.

Наведені вище факти свідчать про те, що історики розробляли проблеми історії України й на масиві фактичного матеріалу видавали свої праці. Той факт, що збірник побачив світ, говорить, по-перше, що рукопис був раніше схвалений владою, а по-друге – це праця, яка дійсно збагатила вітчизняну історичну науку. Отже, незважаючи на догматизм марксистсько-ленінського вчення та його негативний вплив на історичну науку, на нашу думку, науковість залишалась пріоритетною вимогою у професійній діяльності істориків університету.

Проте, не лише історикив КДУ критикували за наявні «помилки» в працях та судженнях. Так, академік С.Б. Веселовський постійно вислуховував докори в тому, що, «займаючись десятки років історією феодалізму, він ... абсолютно не користується широко відомими роботами класиків марксизму-ленінізму і їх висловлюваннями з питань феодалізму»¹¹. У 1947 році побачило світ його дослідження «Феодальне землеволодіння Північно-східної Русі». Побудована на вивченні актового матеріалу, одним з кращих знавців якого він вважався, праця була сприйнята різкою критикою. Зауваження пояснювались тим, що в ній «...повністю ігноруються завоювання марксистської історичної науки і розвивається ворожа марксизму-ленінізму концепція, що пояснює соціально-економічні процеси з ідеалістичних позицій старої юридичної школи». Обурення рецензента – академіка А.М. Панкратової – викликала і та обставина, що книга С.Б. Веселовського «...не тільки не зустріла рішучої відсічі з боку керівництва Інституту історії СРСР, але і одержала повне сприяння для виходу». На думку російської дослідниці Л.А. Сидорової, це свідчить про те, що вчені залишалися вірними собі й оцінювали свої праці і праці своїх колег перш за все за науковими, а не ідеологічними критеріями¹².

На початок 1950-х рр. історики Київського державного університету, як і всієї країни, були поставлені в жорсткі рамки чисельних директив і постанов партійно-державного керівництва Радянського Союзу, від яких в оцінці історичних явищ не могли відійти ні на крок. ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У прийняли в післявоєнні роки ряд постанов з ідеологічних питань, які встановлювали ці рамки.

Про аналогічний перегляд підходу до вивчення історії України свідчить доповідь завідуючого кафедри історії СРСР Ю. Белана – «О состоянии преподавания истории УССР на историческом факультете КГУ» на республіканській нараді працівників вищих навчальних закладів, що відбулася з 1 по 6 лютого 1952 р.¹³ Вона красномовно відкинула досягнення вчених факультету, натомість головним підручником з історії України було названо «Короткий курс історії ВКП(б)», а також працю Й. Сталіна – «Марксизм и вопросы языкознания». Ці дві роботи вважалися основою для розвитку радянської історичної науки, а також такими, що допомагали в творчій науковій і педагогічній роботі істориків. Тобто історична наука могла існувати лише в межах положень праць Й. Сталіна та В. Леніна. Далі доповідач перейшов конкретно до питання вивчення історії УРСР в університеті.

На кафедрі на той час працювали історики П.А. Лавров, В.А. Дядиченко та В.Є. Спицький¹⁴. Оскільки нової літератури з історії України не існувало, то саме ними були складені схеми історії УРСР, за їх сприяння були написані два томи «Історії УРСР», також вони друкували дослідження з історії України.

Вивчення історії УРСР передбачало загальний курс для всіх студентів, а також спецсемінари і спецкурси для відділення історії УРСР, обов'язково читався курс історіографії України. Наголошувалось, зокрема, що курс з історіографії історії України ніде, крім історичного факультету Київського державного університету, не викладався¹⁵.

Зміни у викладанні історії УРСР полягали у відмові від схеми історії України, запропонованій Інститутом історії України АН УРСР, натомість нову програму курсу історії УРСР запропонувала кафедра історії СРСР. Після рецензування і обговорення проект програми було прийнято.

У програмі курсу історії УРСР були такі новації: 1) викриття «буржуазно-націоналістичних збочень історії України»; 2) показ спільності історичного процесу трьох братніх народів: російського, українського і білоруського; 3) розкриття значення створення російської централізованої держави для історії українського народу в його боротьбі проти іноземних загарбників і за союз з «великим російським народом»; 4) значення ролі великих російських пролетарських центрів для розвитку революційної боротьби українських робітників і селян за своє соціальне і національне звільнення. В програмі розкривалася також боротьба

українського народу під керівництвом більшовицької партії проти «ворогів» українського народу – «українських буржуазних націоналістів» та їх розгром. Значне місце займало висвітлення соціалістичного будівництва в УРСР та культурний розквіт українського народу¹⁶.

На той час офіційної програми з історії УРСР для всіх історичних факультетів університетів та педагогічних інститутів країни не існувало. Окрім класиків марксизму-ленінізму за основу вивчення історії УРСР бралися праці радянських істориків та збірники документів. Таким чином, викладачі мали певні труднощі, бо нової літератури не було, а надбання української дорадянської історіографії відкидалися. Виходили з цієї ситуації наступним чином: викладачі кафедри стенографували лекції з найважливіших тем і після обговорення та рецензування їх друкували.

Для поглиблення знань з історії УРСР при кафедрі існував, так званий «науковий гурток». Заздалегідь приймалася тематика занять, студенти готували доповіді, кращі з яких друкувалися в науковому студентському збірнику¹⁷.

Найбільш гучною кампанією першої половини 1950-х років у сфері національної політики стало святкування 300-річчя «возз'єднання» України з Росією. З нагоди ювілею було опубліковано «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954 рр.)» схвалені ЦК КПРС, в яких формулювалася офіційна концепція історичного розвитку України¹⁸. Фактично вони стали офіційним документом, що визначав бачення наукової схеми історії України. На думку сучасного дослідника Я. Калакури, «Тези» заклали фундамент новітньої містифікації всього історичного розвитку України від найдавніших часів до сучасності¹⁹. «Тези» великою мірою закріпили в історичній науці України думку, що Україна не має своєї власної історії. Натомість була подана своєрідна модель нашого історичного розвитку, яка нав'язувалася як єдино вірна.

Незважаючи на негативне значення «Тез» для подальшої долі науки слід зазначити, що кафедра історії УРСР була відроджена саме в дні підготовки до відзначення 300-річчя «возз'єднання» українців і росіян. Святкування цієї події відбувалося по всій країні. З цієї нагоди вийшло чимало друкованої продукції. Кафедра історії УРСР спрямувала свою роботу на вивчення і розроблення відповідних спеціальних курсів. Зокрема семінарський курс В.А. Дядиченка «Віковічна дружба російського та українського народів».

Відбувалися позитивні зрушення у вивченні доби феодалізму. Дослідники фактично не займалися розробками цих проблем, приділяючи більше уваги радянському періодові, революції 1905–1907 рр., подіям 1917 р. та ін. Спираючись на наказ міністра вищої освіти від 9 вересня 1954 р. «Про покращення підготовки, розподілу і використання спеціалістів з вищою та середньою спеціальною освітою»,

викладачі кафедри запропонували запровадження іспиту з історії УРСР феодального періоду. Це пояснювалося завданням виховання любові до «великого руського народу», адже історія УРСР до XIX ст. вважалася проїнятою «спільною боротьбою українського та російського народів проти зовнішніх ворогів, проти кріпосництва, зростанням дружби народів-братів». Через пріоритетне вивчення XIX і XX ст. відповідно ряд важливих питань періоду феодалізму в історії України залишалися «білими плямами» в науці.

У 1955 р. було зменшено кількість годин курсу історія України. Так, якщо раніше він сягав 140 годин (з них 50 відводилося на період феодалізму, і 80 – на XIX та XX століття), то тепер на нього відводилося 104 години. В зв'язку з цим кафедрою було вирішено відмовитися від вивчення тем первіснообщинного ладу, періоду Київської Русі та феодальної роздробленості. Наголошувалось, що вони докладно вивчалися в курсі історії СРСР, тож на період XV та XVIII ст. відвели 36 годин, а на XIX – XX ст. – 68 годин. З цього часу курс історії України розпочинався з XV ст., хоча на початку робилася загальна характеристика спільного періоду історії східних слов'ян (4 год.). Отож періодизація історії України чітко ділилася на період до XIX ст. і XIX – XX ст.

Друга половина 50-х рр. XX століття, особливо період, що розпочався після XX з'їзду КПРС, відкрив нову сторінку в історії України. Саме він став тим передвісником, що був покликаний докорінно змінити життя країни та суспільства, пробудити його та звільнити від ілюзій. На думку сучасника, XX з'їзд КПРС, де було сказано правду, про яку всі давно вже здогадувалися, не стільки дав нашому суспільству відповіді, скільки поставив перед ним запитання – і в цьому його історичне значення²⁰.

Як згадує професор Харківського університету І.К. Рибалка, дізнавшись про доповідь М.С. Хрущова на XX з'їзді КПРС, літні люди плакали, адже з розвінчанням Сталіна «зникали основи, підвалини їх життя, відчувався злам, обвал у свідомості»²¹. Оцінюючи XX з'їзд КПРС він наголошує, що з'їзд зробив можливим «усунення найбільш диких перешкод до праці» й надав можливості до більш адекватного висвітлення історичного процесу²².

У цей період розпочалася нова хвиля «українізації», відкрито заговорили про українську мову, її збереження і розширення сфери вживання²³. Як свідчать інформаційні звіти обкомів КПУ «Про перебудову роботи кафедр суспільних наук вузів після XX з'їзду КПРС» викладачами кафедр суспільних наук ВНЗ Києва і області було видано: підручників – 1, посібників – 107, монографій – 51, брошур – 253, методичної літератури – 103, збірників кафедр – 58, журнальних і газетних статей – 1186²⁴.

Засудження ХХ з'їздом КПРС (лютий 1956 р.) «культу особи» Й. Сталіна позитивно позначилося на розвитку історичної науки. І хоча період «відлиги» був короточасним, різноманітнішою стала проблематика наукових праць з історії, відновлено чесні імена багатьох учасників історичних подій, розширилася видавнича діяльність.

Переломним в розвитку історичної науки в Київському університеті став 1956 рік. Саме 12 березня 1956 року історико-філософським факультетом (він був утворений у 1955/1956 навчальному році) був розроблений план заходів факультету з виконання рішень ХХ з'їзду КПРС²⁵.

Відбулися зміни в науковій роботі істориків КДУ. Зокрема, було переглянуто план і тематику наукової роботи. Передбачалася розробка історії України радянського періоду, революційного і робітничого рухів та ін. Крім того, вся наукова продукція, що була підготовлена до друку – монографії, статті до наукових збірників, лекції на правах рукопису, навчальні посібники підлягала перегляду і внесенню відповідних змін. Не залишились поза увагою також програми курсів, що читалися викладачами факультету²⁶.

Після ХХ з'їзду КПРС, який визнав «викривлення марксистсько-ленінських ідей», відбувається деяка лібералізація суспільного життя, а розвінчування «культу особи» Й. Сталіна і здійснених ним злочинів викликало зрушення в суспільній свідомості на всіх рівнях – соціально-психологічному, моральному та ідеологічному. Особливо він проявився серед творчої інтелігенції²⁷.

У цей час викладачі КДУ публікували наукові статті з історії на сторінках своїх видань. Це були, зокрема, збірники історико-філософського факультету та випуски серії історії й філософії «Вісника Київського університету». Поступово урізноманітнилась тематика досліджень з проблем вітчизняної історії. Особливість цих праць у тому, що вони написані в добу «інтелектуального ренесансу», пов'язаного з «відлигою». В них учені намагалися подолати ідеологічний догматизм і перейти до наукових методологічних засад дослідження історії. Найбільшим досягненням періоду «відлиги» стало залучення науковцями величезного масиву документів²⁸.

На кафедрі історії України в цей час працювали П.А. Лавров, В.Є. Спицький, П.Д. Кудлай, В.А. Дядиченко, М.В. Демченко та А.А. Вовк²⁹. Вони читали загальний курс та спецкурси з історії України, проводили спецсемінари. Незважаючи на зміни в умовах праці істориків викладання різних періодів історії України здійснювалося нерівномірно. Зокрема, більшість годин відводилось вивченню історії України після 1917 року³⁰. Серед проблем, які розроблялися в цей час вченими кафедри, пріоритетними були: Визвольна війна 1648–1654 рр., революційні події 1905–1907 рр., 1917 р., формування робітничого класу України тощо.

Обмеженість тем досліджень була наслідком ідеологічного і політичного диктату, в умовах якого існувала в той час історична наука. Однак всупереч всім складностям історики університету наполегливо працювали над розробкою актуальних проблем історії України.

Про позитивні зміни в розвитку історичної науки КДУ свідчать матеріали обговорення макету книги «Українці»³¹, яке відбулося на об'єднаному засіданні кафедр історії СРСР та УРСР Київського державного університету 5 жовтня 1960 року. Загалом праця була написана з позицій марксистсько-ленінської методології, але сама назва її говорить про бажання істориків окреслити етнографічні особливості українського народу.

Обговорення відбувалося доволі жваво. Так В. Спицький наголошував, що слід було більше уваги приділити аналізу окремих історичних подій з точки зору національної єдності та усвідомлення етнічної спільності «пошматованого» українського народу. Наводячи лист запорозьких козаків Магомету IV, зокрема, варто було наголосити на почутті етнічної єдності і особливості запорожців як «своєрідної збройної сили українського народу»; про рух Семена Палія також необхідно було говорити в плані почуття етнічної спільності з населенням Лівобережної України; більш ретельно слід було аналізувати пробудження національного життя галичан, буковинців, закарпатців у 40-і рр. XIX ст., особливо у зв'язку з революцією 1848 р. і появою там творів Т. Шевченка; в плані росту національної само усвідомленості заслуговувала глибшого аналізу така подія, як Брестська церковна унія. Вчений також говорив про те, що в радянській історичній науці недостатньо розроблялося питання формування української народності і нації в Галичині, Буковині та Закарпатті³².

Загальну характеристику праці «Українці» дав М. Марченко³³. Він зазначав, що вона має велике значення й цінна тим, що в науковій літературі нічого подібного раніше не було ані в Україні, ані в Радянському Союзі. Після обговорення книги «Українці», яка була підготовлена колективом співробітників Інституту етнографії при АН УРСР, об'єднане засідання двох кафедр схвалило дану працю.

Таким чином, XX з'їзд КПРС, хрущовська «відлига», спроби лібералізації суспільства дали поштовх до розвитку української історичної науки³⁴. Процес лібералізації, демократизації та десталінізації охопив чи не всі сторони життя країни та найбільше він вплинув на духовну сферу. Викриття «культу особи» Сталіна і «відлига» позитивно відобразились на історичній науці. Однак, незважаючи на позитивні моменти «відлиги», історична наука залишалася під пильним контролем влади.

Разом з тим, XX з'їзд КПРС та критика «культу особи» Й. Сталіна не мали тих наслідків, на які очікувало суспільство, бо критика не

торкалася сталінської ідеології, методів боротьби з інакодумцями³⁵. Тобто вона була поверховою і не змінила політичної системи, держава продовжувала брутально втручатися в усі сфери життя суспільства.

Однак «відлига» дещо покращила умови праці вчених. Стали доступнішими архіви, розширилася проблематика вибору тем для наукових досліджень. Звісно, сьогодні при перегляді наукових праць істориків повоєнного періоду змінюються оцінки подій, знімається шар ідеологічної заангажованості. Та, попри все, архівні матеріали свідчать, що, незважаючи на вузькі ідеологічні рамки, в яких працювали вчені, вони намагалися дотримуватися об'єктивності, що ми бачимо, зокрема, на прикладі розвитку історичної науки у Київському державному університеті.

¹ Вітчизняна історія в Київському університеті за 125 років // УДЖ – 1959. – № 5. – С. 127-136; Робота вченої ради інституту історії АН УРСР в 1957–1959 рр. // УДЖ. – 1959. – № 6. – С. 158-159; Пыжиков А.В. Общественные науки в годы «оттепели» // Преподавание истории в школе. – М., 2000. – № 5. – С. 15-24; Історичний факультет Київського національного університету імені Т. Шевченка: минуле й сьогодення (1834–2004 рр.) / [відп. ред. Г.Д.Казьмирчук]. – К.: Проїм-М, 2004. – 354 с.

² Зубкова Е. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1954 гг. / Зубкова Е.Э. – М.: РОССПЭН, 1999. – 229 с. – (Социальная история России XX века); Ніколаєць Ю.О. Суспільно-політичні процеси в Україні другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років. Українська історіографія / Ніколаєць Ю.О. – Вінниця: ПП «Поліграфічний центр «Фенікс»» ДІВПВАТ «Інфракон», «Інфракон-І», 2007. – 360 с.; Україна крізь віки: В 15 т. / Під ред. Смолія В.А. – Т. 13. Україна в умовах системної кризи (1946–1980 рр.) / В.К.Баран, В.М.Даниленко. – К.: Альтернативи, 1999. – 303 с.; Пыжиков А.В. Хрущевская «оттепель». 1953–1964. Серия: «Архив». – М.: Олма-пресс, 2002. – 511 с.; Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матеріали «круглого столу» / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 236 с.

³ Коцур А.П., Коцур В.П. Історіографія історії України. – Курс лекцій. – К., 1996. – 128 с., Коцур В.П., Коцур А.П. Історіографія історії України. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 519 с.

⁴ Рибалка І.К. Така наша доля: Сторінки життя мого покоління. – Харків: Основа, 1999. – 199 с.

⁵ Інститут історії України НАН України. 1936–2006. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – С.17.

⁶ ДАК. – Ф. 1246. – Оп. 13. – Спр. 204.

⁷ Там само. – Арк. 8-9.

⁸ ДАК. – Ф. 1246. – Оп. 13. – Спр. 204.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само.

¹¹ Сидорова Л.А. Оттепель в исторической науке: Советская историография первого послесталинского десятилетия. – М.: Памятники исторической мысли, 1997. – 288 с.

¹² Там само. – С. 3-10.

¹³ ДАК. – Ф. Р-1246. – Оп. 13. – Спр. 498. Арк. 1.

¹⁴ Там само. – Арк. 3.

¹⁵ Там само. Арк. 8.

¹⁶ Там само. Арк. 5.

¹⁷ Там само. Арк. 14.

¹⁸ Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (165–1954 рр.): Схвалені Центральним Комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу. – К., 1954.

¹⁹ Я.Калакура. Міфологізація української історії в добу хрущовської «відлиги» // Історичний журнал. – № 8. – 2004. – С. 37.

²⁰ Арбатов Г.А. Затянувшееся выздоровление (1953–1985 гг.). Свидетельство современника. – М., 1991. – С. 29.

²¹ Рибалка І.К. Така наша доля: Сторінки життя мого покоління. – Харків: Основа, 1999. – С. 126.

²² Там само. – С. 192.

²³ Україна крізь віки: В 15 т. / Під ред. Смолія В.А. – Т.13. Україна в умовах системної кризи (1946–1980 рр.) / В.К.Баран, В.М.Даниленко. – К.: Альтернативи, 1999. – С. 116-117.

²⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп.71. – Спр.253. – Арк.8.

²⁵ ДАК. – Ф. Р-1246. – Оп. 14. – Спр. 170. – Арк. 1-9.

²⁶ Там само.

²⁷ В.П.Коцур. Підпорядкування історичних досліджень політичному диктату: традиції політичної кон'юнктури і сучасність // Наукові записки з української історії. Історичний факультет. – Вип. 6. – Переяслав-Хмельницький, 1999. – С. 14.

²⁸ Сидорова Л.А. Оттепель в исторической науке. Середина 50-х – середина 60-х гг. // Историческая наука России в XX веке. – М.: Скрипторий, 1997. – С. 244-269.

²⁹ ДАК. – Ф. Р-1246. – Оп. 14. – Спр. 170. – Арк. 3.

³⁰ Там само. – Спр. 268. – Арк. 1-45.

³¹ Там само. – Оп. 13. – Спр. 683. – Арк. 1.

³² Там само. – Арк. 6.

³³ Там само. – Арк. 11.

³⁴ Коцур А.П., Коцур В.П. Історіографія історії України. – Курс лекцій. – К., 1996. – С.124.

³⁵ Коцур В.П., Коцур А.П. Історіографія історії України. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – С. 412-419.